

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ ІЗ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ¹

ADMINISTRATIVE AND LEGAL METHODS OF ACTIVITIES OF UKRAINIAN LAW ENFORCEMENT BODIES WHICH ENSURE FINANCIAL AND ECONOMIC SAFETY OF THE STATE

Резнік О.М.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри АГПФЕБ
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету*

В умовах динамічної зміни соціально-економічної і політичної ситуації в Україні актуалізується питання забезпечення належного функціонування державних органів, у тому числі правоохоронних органів, що забезпечують фінансово-економічну безпеку держави, що водночас зумовлює необхідність удосконалення використовуваних правоохоронними органами адміністративно-правових методів у своїй діяльності. Автор зосереджує увагу на систематичному, своєчасному і ретельному перегляді відповідності використовуваних правоохоронними органами адміністративно-правових методів сучасним умовам розвитку держави й суспільства. Зроблено висновок, що діяльність правоохоронних органів як суб'єктів забезпечення фінансово-економічної безпеки держави здійснюється за допомогою таких адміністративно-правових методів, як примус, заохочення, прогнозування та планування, кожному з яких притаманна своя специфіка.

Ключові слова: адміністративно-правовий метод, правоохоронний орган, фінансово-економічна безпека держави, метод переконання, метод примусу.

В условиях динамического изменения социально-экономической и политической ситуации в Украине актуализируется вопрос обеспечения надлежащего функционирования государственных органов, в том числе правоохранительных органов, обеспечивающих финансово-экономическую безопасность государства, это одновременно вызывает необходимость совершенствования используемых правоохранительными органами административно-правовых методов в своей деятельности. Автор сосредоточивает внимание на систематическом, своевременном и тщательном просмотре соответствия используемых правоохранительными органами административно-правовых методов современным условиям развития государства и общества. Сделан вывод, что деятельность правоохранительных органов как субъектов обеспечения финансово-экономической безопасности государства осуществляется с помощью таких административно-правовых методов, как принуждение, поощрение, прогнозирование и планирование, каждому из которых присуща своя специфика.

Ключевые слова: административно-правовой метод, правоохранительный орган, финансово-экономическая безопасность государства, метод убеждения, метод принуждения.

In the conditions of a dynamic change in the socioeconomic and political situation in Ukraine, the issue of ensuring the proper functioning of state bodies, including law enforcement agencies, ensuring the financial and economic security of the state, that's why it's simultaneously raising the need for improving the administrative and legal methods used by law enforcement agencies in its activities. The author focuses on the systematic, timely and thorough review of the compliance of administrative and legal methods used by law enforcement agencies with modern conditions for the development of the state and society. It is concluded that the activities of law enforcement agencies as subjects of ensuring the financial and economic security of the state are carried out with the help of such administrative and legal methods as coercion, encouragement, forecasting and planning, each of which has its own specificity.

Key words: administrative and legal methods, law enforcement agency, financial and economic security of the state, persuasion method, coercive method.

Постановка проблеми. Забезпечення фінансово-економічної безпеки держави на сьогодні є одним із пріоритетних завдань державної політики, оскільки від захищеності державних інтересів у фінансовій та економічній сферах залежить побудова демократичної правової держави, в якій досягається стійкий, прогресивний і збалансований розвиток особистості, суспільства та держави на принципах законності, поваги та дотримання прав і свобод людини та громадянина, взаємної відповідальності особи, суспільства та держави щодо забезпечення безпеки,

гуманізму та відкритості. Але цьому має сприяти чітке та злагоджене функціонування всіх елементів механізму забезпечення фінансово-економічної безпеки держави. Тому для досягнення даної мети необхідно забезпечити належне функціонування державних органів, у тому числі правоохоронних органів, що забезпечують фінансово-економічну безпеку держави. У діяльності правоохоронних органів особливо важливе місце займають адміністративно-правові методи. Проте динамічна зміна соціально-економічної і політичної ситуації в Україні вимагає систематичного, своєчасного і ретельного перегляду відповідності використовуваних правоохоронними

¹ Виконано в рамках проекту № 0116u006814 (супровідний лист № 01/15.06/3278 від 19.08.2016 р.)

органами адміністративно-правових методів сучасним умовам розвитку держави й суспільства, що в цілому обумовлює актуальність даного питання для наукового дослідження.

Стан опрацювання проблеми. Методи діяльності правоохоронних органів України були об'єктом дослідження таких науковців, як: Н. Золотарьова, Я. Лазур, Р. Ляшок, І. Мораренко, А. Комзюк, А. Кулешов, С. Рогозін, В. Петков, В. Поярков, В. Фелик, О. Чайкіна та інші. При цьому питання адміністративно-правових методів діяльності правоохоронних органів у сфері забезпечення фінансово-економічної безпеки держави потребують окремого вивчення, зважаючи на важливість рівня фінансово-економічної безпеки для держави.

Виклад основного матеріалу. Для визначення поняття та особливостей адміністративно-правових методів діяльності правоохоронних органів України як суб'єктів забезпечення фінансово-економічної безпеки держави доцільно спочатку розглянути категоріальний апарат.

У загальному розумінні, під методом зазвичай розуміють спосіб або засіб досягнення поставленої мети. Відповідно до цього адміністративно-правовими методами є способи та прийоми безпосереднього й цілеспрямованого впливу виконавчих органів на підставі закріпленої за ними компетенції, у встановлених межах і відповідній формі на підпорядковані їм органи та громадян [1].

Д. Овсянко, зазначає, що особливість методу адміністративного права полягає в тому, що його норми орієнтовані на задоволення не приватних та особистих, а публічних інтересів – інтересів людей, держави та суспільства, які передбачають пряме застосування адміністративних санкцій [2].

На думку Я. Лазура, адміністративно-правові методи дають вичерпну відповідь на питання, що стосується функціонування правозахисного механізму, як практично здійснюються правозахисні функції, за допомогою яких засобів. Особливістю цих методів є їх застосування за дорученням держави, тобто офіційно та у встановленому законодавством порядку. Вони відповідають певним вимогам, а саме: 1) мають здатність формувати та забезпечувати реалізацію правозахисних впливів; 2) мають бути різними та пристосовуватися до широкого використання; 3) мають бути реальними та гнучкими [3].

Адміністративно-правові методи діяльності суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави є доволі різноманітними, однак всі вони мають загальні риси, а саме: способи впливу суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави на підпорядковані їм об'єкти управління; способи реалізації компетенції суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави; вираження державного публічного інтересу; засоби забезпечення економічної безпеки держави; способи організації, прийоми здійснення функцій, що виникають у процесі забезпечення економічної безпеки держави; нерівність суб'єктів, жорстке підпорядкування управлінській волі; централізація, єдиноначальність, субординація, ієрар-

хічність, імперативність тощо, які за певних умов та за відповідного ступеню юридичного оформлення набувають значення самостійно діючих методів управління; опосередкований вплив через майнові інтереси й потреби, стимулювання в різних економічних формах (податки, субсидії, преміювання, самокупність, бюджетне регулювання, цінове та тарифне регулювання, комерційне кредитування, тарифікація заробітної плати, державний контракт та замовлення, плата за фонди, монетарна та інвестиційна політика, розробка системи балансів, всілякі економічні санкції – штрафи, неустойки тощо) [4].

Розглядаючи методи діяльності правоохоронних органів України як суб'єктів захисту фінансових та економічних інтересів держави, потрібно зазначити, що в сучасних умовах функціонування цих органів важливу роль продовжують займати переконання і примус. При цьому в масиві зовнішньої правоохоронної діяльності переважає примус, хоча переконання є пріоритетним методом, адже в умовах можливості незастосування примусу співробітники правоохоронних органів завжди мають надавати перевагу застосуванню переконання. Таке співвідношення методів впливає з пріоритету виховної ролі переконання та демократичної природи нашої держави, відповідності її цілей і завдань інтересам людини і громадянина [5].

Переконання містить систему заходів правового і неправового характеру, яка проводиться державними та громадськими органами, що виявляється у здійсненні виховних, роз'яснювальних і заохочувальних заходів, спрямованих на формування у громадян розуміння чіткого виконання вимог законів та інших правових актів [6].

Разом з тим В.П. Петков звертає увагу на те, що більшість учених-юристів сходяться в думці, що переконання є засобом вироблення свідомого і добровільного використання правових розпоряджень, предметом і способом впливу на свідомість і поведінку особистості, вона складає основу функціонування апарата державного управління, всіх його підсистем, включаючи правоохоронні органи [7].

С.С. Алексєєв зазначає, що до основних форм методу переконання, які на сьогодні застосовують державні органи, належать: організація державних і громадських заходів, спрямованих на розв'язання конкретних завдань; виховання, особистий приклад; роз'яснення завдань державних органів; інструктаж осіб підпорядкованого апарату й громадськості з питань ефективного виконання поставлених завдань; моральне та матеріальне заохочення; критика роботи й поведінки окремих осіб [8].

Норми чинного національного законодавства, які регулюють діяльність правоохоронних органів як суб'єктів забезпечення фінансово-економічної безпеки держави, дозволяють нам виокремити такі форми методу переконання в діяльності зазначених органів, як:

– підготовка та виконання спільних із громадською проектів, програм та заходів з метою задоволення їх потреби та покращення діяльності поліції;

– залучення представників громадськості для спільного розгляду скарг щодо діяльності поліцейських і до перевірки інформації про належне виконання покладених на них обов'язків;

– співробітництво з фізичними особами на засадах добровільності та конфіденційності, матеріальне і моральне заохочення осіб, які допомагають у попередженні, виявленні, припиненні й розслідуванні правопорушень;

– інформування суспільства про свою діяльність.

На відміну від переконання, державний примус – це психологічний або фізичний вплив державних органів і громадських об'єднань на певних осіб з метою спонукати, примусити їх виконувати правові норми. Він має судову та адміністративну форму [9, с. 61].

В.І. Фелик звертає увагу на те, що метод державного примусу в діяльності правоохоронних органів може бути ефективним лише за таких умов, як: виникнення реальної загрози вчинення правопорушення, проявів насилля, злочину; необхідності припинення адміністративного правопорушення, затримання особи правопорушника, застосування до неї заходів адміністративної відповідальності; якщо застосування методів переконання не показало належного результату, і вони не мали виховного впливу [10, с. 210].

Чайкіна О.В. адміністративний примус у сфері забезпечення державної безпеки визначає як діяльність органів державної безпеки з правомірною легального застосування до учасників безпекових правовідносин, незалежно від їхньої волі й бажання, системи заходів у вигляді моральних, особистих, майнових, організаційних, технічних та інших обмежень прав, свобод і законних інтересів з метою профілактики та припинення протиправних діянь, притягнення винних осіб до відповідальності, а також попередження й ліквідації реальних і потенційних загроз та викликів об'єктам державної безпеки [11, с. 80].

Застосування співробітниками правоохоронних органів України адміністративного примусу має свої особливості, що пояснюються їх спеціалізованим становищем у системі публічних органів влади. Ці особливості обумовлені тим, що на правоохоронні органи покладено завдання щодо забезпечення прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб та держави, що передбачає застосування широкого кола примусових заходів, але виключно на засадах гласності й суворого дотримання вимог законодавства та відповідно охорони прав людини і громадянина.

Метод примусу використовується під час виконання всіх основних функцій правоохоронних органів, крім координаційної. Оскільки правоохоронні органи, які взаємодіють між собою, не є об'єктами управління та не перебувають у відносинах підпорядкування. Крім того, норми, які регулюють координаційну діяльність правоохоронних органів, не встановлюють відповідальність щодо суб'єктів її здійснення [12].

Говорячи про метод державного примусу, загалом слід звернути увагу на Закон України «Про Націо-

нальну поліцію України» від 2 липня 2015 року, який до заходів примусу відносить: фізичний вплив; застосування спеціальних засобів та вогнепальної зброї (ч. 1 ст. 42) [13]. При цьому заходи фізичного примусу мають право застосовувати співробітники всіх правоохоронних органів України як суб'єктів забезпечення фінансово-економічної безпеки держави.

Поряд з цим у науковій доктрині існують різні підходи до розуміння методу адміністративного примусу. Зокрема, В.І. Фелик, який досліджував метод адміністративного примусу в профілактичній діяльності правоохоронних органів, робить висновок про його комплексний характер. Науковець звертає увагу на те, що цей метод включає методи адміністративного припинення, адміністративного нагляду та контролю, адміністративно-правової заборони та адміністративного регулювання [10, с. 210].

Основною метою методів адміністративного припинення є запобігання розвитку протиправного діяння та мінімізація потенційних збитків. Вони застосовуються, якщо діяння вже почало здійснюватися. З-поміж іншого, сама назва вказує на цільове призначення методів адміністративного припинення – припинення неправомірної поведінки, що полягає:

а) у припиненні протиправної поведінки;

б) в усуненні шкідливих наслідків протиправної поведінки;

в) у створенні необхідних умов для можливого в майбутньому притягнення винної особи до адміністративної відповідальності [14, с. 91].

Аналіз нормативно-правових актів, які регулюють діяльність Національної поліції України, Служби безпеки України, Національного антикорупційного бюро України, підрозділів податкової міліції Державної фіскальної служби України та органів прокуратури України як суб'єктів забезпечення фінансово-економічної безпеки держави свідчить про наявність методу адміністративного припинення в їх діяльності. Зокрема, відповідно до ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію України», органи поліції виявляють причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень і вживають заходів для їх усунення, крім того, органи поліції вживають заходів з метою припинення виявлених кримінальних та адміністративних правопорушень, у тому числі тих, які завдають шкоди фінансовим та економічним інтересам держави [13]. У свою чергу, ст. 16 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14 жовтня 2014 року передбачено, що співробітники Національного антикорупційного бюро здійснюють оперативно-розшукову діяльність з метою припинення кримінальних правопорушень, віднесених КПК України до його підслідності [15]. Схожим за змістом є також п. 3 ст. 24 Закону України «Про Службу безпеки України» від 25 березня 1992 року, згідно з яким одним з обов'язків співробітників спецслужби є профілактика правопорушень та припинення кримінальних правопорушень, розслідування яких віднесено законодавством до її компетенції [16]. І нарешті, п.п. 350.1.5 п. 350.1 ст. 350 ПК

України до основних обов'язків підрозділів податкової міліції віднесено виявлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочинів та інших правопорушень у сфері оподаткування та бюджетній сфері та вжиття заходів щодо їх усунення [17].

Виходячи з вищевикладеного, очевидно, що методи адміністративного припинення відіграють важливу роль у діяльності правоохоронних органів як суб'єктів забезпечення фінансово-економічної безпеки держави, оскільки без зазначених методів вказані правоохоронні органи фактично не могли б здійснювати покладені на них національним законодавством завдання.

Говорячи про методи адміністративного нагляду та контролю в діяльності правоохоронних органів як суб'єктів захисту фінансових та економічних інтересів держави, слід погодитися з Ю.Н. Стариліовим, який зазначає, що вони є основними адміністративними засобами попередження, виявлення і припинення порушень законодавства, факторами, що дисциплінують поведінку службовців державного апарату та громадян у сфері управління та суспільстві взагалі [18, с. 4].

Зокрема, Законом України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 року передбачено, що на прокуратуру покладається здійснення функції нагляду за додержанням норм законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, слідство [19]. При цьому методи адміністративного нагляду і контролю присутні не лише в діяльності органів прокуратури. Так, на органи Національної поліції України покладено завдання щодо здійснення контролю за особами, звільненими з місць позбавлення волі та їх соціалізацією з метою запобігання вчинення ними повторно кримінальних правопорушень, у тому числі тих, які посягають на фінансово-економічну безпеку держави.

Крім вищевказаних методів, особливе місце в діяльності правоохоронних органів, які захищають фінансові та економічні інтереси держави, належить також методам адміністративного регулювання. С.М. Алфьоров вважає, що метод регулювання являє собою спосіб здійснення владно-організуючого впливу керуючих суб'єктів на керовані об'єкти [20, с. 86]. На сьогодні існування методу адміністративного регулювання в діяльності органів Національної поліції України підтверджується переліком повноважень Департаменту захисту економіки. Відповідно до Положення про Департамент захисту економіки Національної поліції України, затвердженого постановою Кабінету міністрів України від 7 листопада 2015 року, зазначений орган поліції організовує перегляд нормативно-правових актів з питань боротьби зі злочинністю у сфері економіки з метою приведення їх у відповідність до норм діючого законодавства, здійснює підготовку проектів таких актів, забезпечує ведення їх систематизованого обліку [21].

Крім вищезазначених методів примусу та заохочення, в діяльності правоохоронних органів як суб'єктів забезпечення фінансово-економічної безпеки держави доцільно виділити також метод про-

гнозування і планування, який, в першу чергу, дозволяє виявити загальнодержавні, міжвідомчі, галузеві та територіальні проблеми поширення проявів економічної злочинності та на підставі результатів прогнозування здійснювати планування інформаційно-правових заходів протидії даному виду злочинності.

Забезпечення належного рівня протидії економічному виду злочинності передбачає широке використання цього методу в діяльності правоохоронних органів, спрямованої на прогнозування поширеності даної злочинності на території держави та її окремих адміністративно-територіальних одиниць та формування державної політики з цього питання [22, с. 232].

На сьогодні відомі три групи методів прогнозування: екстраполяція, моделювання та опитування експертів. Радянський енциклопедичний словник визначає екстраполяцію як метод, за допомогою якого висновки, що отримані в результаті спостереження за одним явищем, поширюються на іншу частину цього явища. У свою чергу моделювання являє собою дослідження кількісних явищ, процесів та систем шляхом побудови та вивчення їх моделей. Відповідно, опитування експертів полягає в збиранні первинної інформації про об'єктивні та/або суб'єктивні явища зі слів опитуваного. Основними способами, за допомогою яких здійснюється опитування експертів, є анкетування та інтерв'ювання [23].

Загалом, метод прогнозування і планування має місце в діяльності всіх правоохоронних органів, про що свідчать норми нормативно-правових актів, які регулюють їх діяльність. Зокрема, Служба безпеки України зобов'язана здійснювати інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління політики у фінансово-економічній сфері; підрозділи податкової міліції збирають, аналізують, узагальнюють інформацію щодо порушень у сфері оподаткування та бюджетній сфері і прогнозують тенденції розвитку негативних процесів кримінального характеру, пов'язаних з оподаткуванням; Департамент захисту економіки Національної поліції України аналізує стан економічної злочинності, чинників, що її обумовлюють, прогнозує криміногенну ситуацію в соціально-економічній сфері держави та окремих її регіонах. Таким чином, метод прогнозування і планування в діяльності правоохоронних органів дозволяє їм чітко розуміти масштаби злочинності у фінансово-економічній сфері держави та тенденції до підвищення чи зниження її рівня, що дає правоохоронним органам можливість спланувати свою діяльність у сфері захисту фінансових та економічних інтересів держави та правильно розставити пріоритети.

Висновки. Діяльність правоохоронних органів як суб'єктів забезпечення фінансово-економічної безпеки держави здійснюється за допомогою таких адміністративно-правових методів, як примус та переконання, кожному з яких притаманна своя специфіка. Особливістю методу примусу в діяльності правоохоронних органів є застосування його від імені держави, за наявності підстав, визначе-

них національних законодавством, та в разі, коли методи переконання не є ефективними. Метод примусу є комплексним та включає такі групи методів, як адміністративне припинення, адміністративний нагляд і контроль, адміністративна заборона та адміністративне регулювання. У свою чергу, метод переконання використовується правоохоронними органами для інформування громадськості про свою діяльність та заохочення громадян до правомірної

поведінки. Поряд з ними до адміністративно-правових методів діяльності правоохоронних органів слід відносити також методи прогнозування та планування, без яких жоден правоохоронний орган як суб'єкт забезпечення фінансово-економічної безпеки держави не може сформувати стратегію своєї діяльності, яка б відповідала сучасним умовам розвитку суспільства та держави, а також існуючим загрозам фінансовим та економічним інтересам держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адміністративне право України: підруч. / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін.; за ред. Ю.П. Битяка. Київ: Юрінком Інтер, 2005. 544 с.
2. Овсянко Д.М. Административное право: учеб. пособие. Москва, 2001. 468 с.
3. Лазур Я.В. Методи адміністративно-правового захисту прав і свобод громадян у сфері державного управління. Форум права. 2010. № 1. С. 201–207.
4. Поярков В.О. Адміністративно-правові методи діяльності суб'єктів забезпечення економічної безпеки держави. Наукові праці МАУП. 2014. Вип. 42. С. 136–140.
5. Золотарьова Н.І. Поняття методів адміністративної діяльності правоохоронних органів у сфері екологічної безпеки та їх різновид. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2012. Вип. 4 (16). С. 47–50.
6. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: монографія; за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків: Вид-во Нац. Універ. Внутр. справ, 2002. 336 с.
7. Петков В.П. Основи переконання в адміністративній діяльності органів внутрішніх справ (організаційно-правові аспекти). Форум права. 2005. № 1. С. 58–64.
8. Алексеев С.С. Проблемы теории права: курс лекций: в 2-х т. Свердловск, 1973. Т. 1. 396 с.
9. Кулешов А. Заходи переконання та примусу в діяльності міліції. Підприємство, господарство і право. 2004. № 5. С. 60–61.
10. Фелик В.І. Умови та підстави застосування методів примусу в профілактичній діяльності Національної поліції України. Науковий вісник публічного і приватного права. 2016. Вип. 4. С. 208–212.
11. Чайкіна О.В. Особливості застосування заходів адміністративного примусу у сфері державної безпеки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07; Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Харків, 2011. 215 с.
12. Ляшук Р.М. Методи переконання та примусу в адміністративній діяльності правоохоронних органів. Порівняльно-аналітичне право. 2016. № 3. С. 148–150.
13. Про Національну поліцію України: Закон України від 02.07.2015 р. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41. Ст. 379.
14. Мораренко І.В. Особливості реалізації адміністративного примусу в механізмі фінансового моніторингу. Правничий вісник Університету «КРОК». 2011. № 13. С. 86–91.
15. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14.10.2014 р. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 47. Ст. 2051.
16. Про Службу безпеки України: Закон України від 25.03.1992 р. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 27. Ст. 382.
17. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13–14, № 15, № 16. Ст. 112.
18. Старилев Ю.Н. Курс общего административного права: в 3 т. Москва: Норма, 2002. Т. 1: История. Наука. Предмет. Нормы. Субъекты. 728 с.
19. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 2–3. Ст. 12.
20. Алфьоров С.М. Адміністративне право. Загальна частина: навч. посіб. Київ: ЦУЛ, 2011. 216 с.
21. Про затвердження Положення про Департамент захисту економіки Національної поліції України: Наказ Національної поліції України від 07.11.2015 р. URL: <http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1813727>
22. Рогозін С.М. Методи забезпечення інформаційно-правових заходів протидії економічній злочинності. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2013. № 3 (31). С. 226–233.
23. Советский энциклопедический словарь / под ред. А.М. Прохорова. Изд. 3-е. Москва: «Советская энциклопедия», 1984. 1594 с.